

DEPORTASIYANI DOĞURAN SƏBƏBLƏR VƏ ŞƏRAİT
(1948-1953-cü illər)

Əzət Nazim qızı Dadaşova
Bakı Dövlət Universiteti
ezet_000@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ermənistan, azərbaycanlılar, deportasiya.*

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. 1947-ci il dekabrın 23-də qəbul edilmiş qərara görə 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər. “Digər azərbaycanlı əhali” kateqoriyasına açıqlıq gətirilməsə də, aydın olurdu ki, bu kateqoriya altında Ermənistanın şəhərlərində yaşayan fəhlələr və kolxozçu olmayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən min illər boyu öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ДЕПОРТАЦИИ
(1948-1953 гг.)

Азат Дадашова

Ключевые слова: *Азербайджан, Армения, азербайджанцы, депортация*

Постановления Совета Министров СССР № 4083 от 23 декабря 1947 года и № 754 от 10 марта 1948 года стали еще одним историческим

преступным деянием против азербайджанского народа. На основании этих постановлений в 1948-1953 годах более 150 тысяч азербайджанцев были массово и насильственно депортированы со своих исконных земель на территории Армянской ССР. Решением от 23 декабря 1947 г. предусматривалось переселение 10 тысяч человек в 1948 году, 40 тысяч в 1949 году и 50 тысяч в 1950 году. В пункте 11 постановления указывалось, что Совету Министров Армянской ССР следует разрешить использовать здания и дома, оставленные азербайджанским населением в связи с переселением азербайджанского населения в Кура-Аразскую низменность Азербайджанской ССР, для размещения армян, приезжающих в Армению из-за границы. Хотя категория «другое азербайджанское население» не уточнялась, было ясно, что эта категория включает переселение рабочих и колхозников азербайджанцев, проживающих в городах Армении. В результате такой бесчеловечной политики азербайджанцы были изгнаны со своих исконных исторических и этнических земель на которых жили тысячи лет и подверглись массовым убийствам, тысячи исторических и культурных памятников и поселений, принадлежащих нашему народу, были разрушены.

CAUSES AND CONDITIONS OF DEPORTATION. (1948-1953)

Azat Dadashova

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Azerbaijanis, deportation

Resolutions of the Council of Ministers of the USSR No. 4083 of December 23, 1947 and No. 754 of March 10, 1948 became another historic criminal act against the Azerbaijani people. On the basis of these decrees, in 1948-1953 more than 150 thousand Azerbaijanis were massively and forcibly deported from their ancestral lands on the territory of the Armenian SSR. The decision of December 23, 1947 provided for the resettlement of 10 thousand people in 1948, 40 thousand in 1949 and 50 thousand in 1950. Clause 11 of the resolution stated that the Council of Ministers of the Armenian SSR should be allowed to use the buildings and houses left by the Azerbaijani population in connection with the resettlement of the Azerbaijani population to the Kura-Araz lowland of the Azerbaijani SSR, to accommodate Armenians coming to Armenia from abroad. Although the category "other Azeri population" was not specified, it was clear that this category included the resettlement of Azeri workers and collective farmers living in the cities of Armenia. As a result of this inhuman policy, Azerbaijanis were expelled from their ancestral historical

and ethnic lands where they lived for thousands of years and were subjected to massacres, thousands of historical and cultural monuments and settlements belonging to our people were destroyed.

Giriş. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən kütləvi deportasiyası məsələsinin şərhə, təbii ki, erməni millətçilərinin, ilk növbədə də "Daşnaksütyun" partiyasının fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilən bu deportasiya həmişəki kimi bayağı və gülünc məqsəd: nəyin bahasına olursa-olsun, hər hansı yolla Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirərək, "erməni torpağı" elan etmək və beləliklə "Böyük Ermənistan" dövlətini gerçəkləşdirmək məqsədini güdüdü. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki doğma yurdlarından qovulması Stalin-Mikoyan siyasətinin həyata keçirdikləri planın məntiqi yekunu idi. Bu siyasət totalitar rejimin bütün zamanlarında özünü büruzə vermiş və həmişə də erməni-daşnak siyasətini ən incə metodlarla həyata keçirmişdir.

Müharibədən sonrakı illərdə bütün ölkədə tez-tez münaqişə və toqquşmalar açıq təzahür edirdi. Moskva hakimiyyəti Qafqazda da Azərbaycan, erməni, gürcü və başqa xalqları bir-birinə qarşı qoymağa çalışır, milli münaqişə ocaqları yaratmaq siyasəti yürüdürdü. Moskva havadarları vaxtaşırı azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi-etnik ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarılmasını və Qarabağın qoparılıb Ermənistana verilməsini tələb edirdilər.

Ermənistan rəhbərlərinin də qarşısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə ilk növbədə Moskvanın razılığı alınmalı idi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq arzusunda olduqlarını, lakin onları yerləşdirmək üçün ərazilərin azlıq təşkil etdiyini Stalinin nəzərinə çatdırmaq lazım gəlirdi. Çıxış yolunu isə türklərin Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsində görürdülər.

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi üçün məsələ qaldırmaq fürsətini onlar ilk dəfə 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı əldə etmişdilər. Konfransın gedişində "zirək" erməni diasporunun nümayəndələri SSRİ xarici işlər naziri Molotovla əlaqə yaratmış, onların Ermənistana köçürülməsi üçün Sovet rəhbərliyinin razılıq verməsini xahiş etmişdilər. Molotov İ.Stalinlə danışıqdan sonra onların köçürülməsinə razı olduqlarını bildirmişdi [4, s.48].

Ermənistan K(b) P MK və XKS-nin Stalinə müraciətində heç bir elmi, tarixi əsas olmadan Dağlıq Qarabağın guya iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycan SSR-lə deyil, Ermənistan SSR-lə bağlı olduğunu sübut etməyə cəhd olunur. ÜİK(b) P MK katibi G.M.Malenkov 1945-ci ildə 28 noyabr tarixli

yazdığı məktubunda bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan K(b) P MK birinci katibi M.C.Bağirova məlumat verir və onun rəyini soruşur [7, s.219].

M.C.Bağirov 1945-ci il 10 dekabr tarixində ona cavab məktubu göndərir. Məktubda Ermənistanın Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü bütün iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası olmadığı və Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olduğu tutarlı faktlarla sübut edilirdi [2, s.134].

Cavab məktubunda sovet hakimiyyəti illərində ilk dəfə Azərbaycan rəhbəri tarixi Azərbaycan torpaqları problemini qaldırır və burada Dağlıq Qarabağın Ermənistanla güzəştə gediləcəyi təqdirdə müxtəlif vaxtlarda Ermənistan, Gürcüstana və Sovet Rusiyasına verilmiş bir çox tarixi ərazilərin Azərbaycan SSR-ə qaytarılmasını vacib hesab edir. Azərbaycan rəhbərliyinin məsələnin bu səpkidə müzakirə olunmasına razılıq verməsi ermənilərin planlarının pozulması ilə nəticələnir. Bu hadisələrin real olduğunu görən mərkəzi hökumət ermənilərin iddialarını rədd etdi.

1947-ci ildə yenidən Kremldə ÜİK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətinin iclasında azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən öz ata-baba torpalarından deportasiyası məsələsi gündəmə gəlir. Nəticədə, 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 sayılı qərar qəbul etdi. Bu qərar deportasiyanın həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd oldu [7, s.227].

1948-1950-ci illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürüldü. Qərarın 1-ci bəndində 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu [5, s.53]. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistanla gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər. "Digər azərbaycanlı əhali" kateqoriyasına açıqlıq gətirilməsə də, aydın olurdu ki, bu kateqoriya altında Ermənistanın şəhərlərində yaşayan fəhlələr və kolxozçu olmayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi və zorakılıqla sürgün olunmuşdur [3, s.8]. 10 mart 1948-ci il tarixdə 754 sayılı qərarla göstərilirdi ki, SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavə olaraq, "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" ikinci qərar qəbul etmişdir. 14 maddədən ibarət olan bu qərarla köçürmə ilə əlaqədar SSRİ hökumətinin, habelə Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər Sovetlərinin qarşısında konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu. Qeyd edilirdi ki,

Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçürülən kolxozçular özləri ilə əsas istehsal vasitələrini - kənd təsərrüfatı maşınlarını, avadanlığı, canlı və mexaniki qoşqu qüvvələrini, bütün növdən olan ev heyvanlarını və quşları, nəqliyyat vasitələrini və başqa əşyaları da apara bilərlər [6, s.8].

Qərarda Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılırdı ki, bir ay müddətində əhalinin əmlakının dəyərini ödənilməsi qaydaları müəyyənləşdirilsin. Köçürüləcək əhalinin yerləşdirilməsi, qoşqu vasitələrini və ev heyvanlarını apara bilmələri və digər məsələlər üzrə əlavə tədbirlər barədə Azərbaycan rəhbərliyi 1948-ci il fevralın 2-də və aprelin 14-də qərarlar qəbul etdi. SSRİ rəhbərliyi köçürülmə ilə bağlı həlledici qərarları Azərbaycan SSR hökumətinin üzünə qoymaqla özünün tarix qarşısındakı məsuliyyətini "sığortalayırdı". Kommunist rəhbərlər bu incə siyasəti ilə əslində deportasiyanın əsl mahiyyətini ört-basdır etmək istəyirdilər. Tezliklə müəyyən oldu ki, Kreml rəhbərlərinin tələm-tələsik verdikləri qərarlar çox ağır sosial və siyasi bəlalar törətdi, köçürülənlərin ciddi narazılıqlarına səbəb oldu və böyük mübahisələr yaratdı. Bununla bağlı Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistandakı nümayəndəsi Mürsəl Məmmədovun M.C.Bağirova ünvanladığı 12 aprel 1948-ci il tarixli məktubunda deyilirdi ki, köçürülən azərbaycanlılar ilk növbədə öz daşınmaz əmlaklarını (evlərini) satmaq istəyirlər. Ancaq bu məsələdə böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Hər gün kolxozçular müraciətlər edir, ancaq müsbət cavablar almırlar. Erməni rəhbərləri qəsdən və süni şəkildə əngəllər törədirlər ki, azərbaycanlılar mülklərini sata bilməsinlər. Hətta bəzilərinə evlərini satmağı qadağan edirlər.

Bundan başqa, Kür-Araz ovalığı suvarılan torpaqların istifadə idarəsinə tapşırıldı ki, köçürülən kolxozçulara texniki yardım göstərilməsi, yaşayış evlərinin tikilməsi və yardımçı təsərrüfatların yaradılması üçün onlara kömək etsin.

Həmin il köçürülənlər üçün 2500 yaşayış evi tikmək nəzərdə tutulurdu. 1952-ci ildə Ermənistan SSR-dən köçürmə planı 24,6 faiz yerinə yetirildi. Köçürülənlər üçün evlər tikilməsi planına 80,6 faiz əməl olundu. Lakin bir mühüm məsələni qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin kütləvi şəkildə köçürülməsinə etiraz bildirənlər və müqavimət göstərənlər getdikcə artırdı. Araşdırmalar göstərir ki, deportasiya edilən azərbaycanlılar dövrün və zamanın sərt üzünə baxmayaraq, hətta Stalinin imzaladığı qərarlara da məhəl qoymurdular. 1948-1950-ci illərdə 376 təsərrüfatın geri qayıtması xəbərini Ermənistan Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan Ermənistan üçün faciə hesab etmiş və dərhal ciddi tədbirlər görülməsini zəruri bilmişdi. Geri qayıdanların sayı Stalinin ölümündən sonra daha da sürətlənmişdi.

Azərbaycana köçürülənlərin sayı ilə əlaqədar bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Sənədlərdən aydın olur ki, həmin illərdə rəsmi köçürmə ilə yanaşı, Ermənistanda yaradılmış dözülməz şəraitdən, təhqirdən canını qurtarıb Azərbaycana pənah gətirənlər də az olmamışdır. Hətta yerli rəhbərlər qərarda göstəriləndən daha çox azərbaycanlı müxtəlif yollarla torpaqlarından qovmağa çalışırdılar. Əksər hallarda erməni daşnakları və silahlı dəstələri azərbaycanlı ailələrin evlərinə soxulub onları təhqir edir, incidir və köçmə-yəcəkləri təqdirdə öldürməklə, mal-mülklərini dağıtmaqla hədələyirdilər. Həmin vaxtlarda kilsənin və erməni təbliğatının fəallaşması və mərkəzdən yararlanması azərbaycanlı əhalini ağır vəziyyətə salırdı. Ona görə ki, həm yerli partiya və hakimiyyət orqanlarından, həm Ermənistan, həm də SSRİ rəhbərliyindən heç bir kömək görməyən azərbaycanlılar özlərinin daşınmaz əmlakını ya ucuz qiymətə satır, ya da ki, vahimədən tez qurtarmaq üçün mal-mülklərini orada qoyub qaçırdılar.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1948-ci ildə 429 ailə (2384 nəfər), 1948-1950-ci illərdə isə 1000 təsərrüfatdan çox (7 min nəfər) azərbaycanlı ailəsi müxtəlif təzyiqlərə məruz qalaraq, pərakəndə halda əmlaklarını qoyub, Azərbaycana pənah gətirmişlər [4, s.54]. Bu isə dözülməz maddi çətinliklər törədirdi. Erməni millətçiləri azərbaycanlılar arasında müxtəlif şayiələr yayır, vahimələr yaradırdılar. Nəticədə minlərlə azərbaycanlı ailəsi nəinki Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, hətta SSRİ-nin başqa respublikalarına da qaçmağa məcbur olmuşdu. Beləliklə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144.654 nəfər doğma ev-əşiyindən zorla köçürülmüşdü.

Ermənistan ərazisində elə indinin özündə əvvəllər azərbaycanlıların yaşadığı yüzlərlə kənd xarabazarlığa çevrilmişdir. Ermənistan KP MK-nın 1975-ci il yanvar plenumunda göstərilirdi ki, 476-dan çox kənd istifadəsiz qalmışdır.

Deportasiya ilə yanaşı yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi sürətlə aparılırdı. Nəticədə yüzlərlə, minlərlə kənd və rayon adları erməniləşdirilmişdi.

Xüsusilə, M.Qorbaçov hakimiyyətə gəldikdən sonra (1985-ci ildə) ermənipərəst siyasət rəsmi dövlət səviyyəsinə çatdırıldı. Türk və müsəlman dünyasının qatı düşməni olan M.Qorbaçov bütün məsələlərdə anti-azərbaycan mövqedə dayanır və bu siyasəti yeridirdi. Həmin mövqe 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiya siyasətində də özünü göstərmişdi. Sovet rəsmi sənədlərində bir çox köçürmələrə hüquqi-siyasi qiymət verildiyi halda, azərbaycanlıların deportasiyasının heç adı belə çəkilmirdi. Təəccüblüdür ki, SSRİ Ali Sovetinin 1989-cu ilin noyabrında məcburi köçürülməyə məruz

qalmış xalqlara qarşı repressiya aktlarının qeyri-qanuniliyi, cinayətçılığın etiraf olunduğu və onların hüquqlarının müdafiəsi haqqında bəyannamədə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürülməsinə toxunulmur, bu hadisə deportasiya hesab edilmir.

L.Həsənova hesab edir ki, deportasiyanın həm ümumi, həm də konkret hal üçün xüsusi səbəbləri var. Ona görə də onların birgə nəzərdən keçirilməsinin əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır: Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq sovet deportasiya siyasətinin əlamətlərini üzə çıxarıb, onu Azərbaycan türklərinin Ermənistandan deportasiyası ilə müqayisə edib. Aydın olub ki, azərbaycanlıların köçürülməsi sovet deportasiya siyasətindən kənarında tədqiq oluna bilməz. Onilliklər ərzində Azərbaycan türklərinin deportasiyası problemi məlum səbəblər üzündən öyrənilməyib. Bu faciə barədə əsl həqiqətlər ilk dəfə tarixçi-alim A.Paşayevin arxiv materialları əsasında yazmış olduğu "Köçürülmə" kitabında öz əksini tapıb. İşıq üzə görmüş tədqiqat yönlü işlərin Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemlə bağlı mövcud boşluğu aradan qaldırmaqda əhəmiyyəti nə qədər böyük olsa da, problemin araşdırılması ilə bağlı bir çox qaranlıq məsələlər qalmaqdadır. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Azərbaycan türklərinin 1948-1953-cü illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasını doğuran şərait və səbəblər hələ də üzə çıxarılmayıb, bu da problemin yetərinə araşdırılmasında tarixşünaslıq elmimizdə bir boşluq yaradıb. Məhz bu boşluqdan irəli gələn müxtəlif fikir və mülahizələr ortaya çıxıb. Azərbaycan türklərinin 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiyasının səbəbləri barədə də müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.Paşayev məcburi köçürülmənin əsas səbəbini Kremlin siyasi dairələrində özlərinə kök salmış erməni lobbisinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirir. Tarix elmləri doktoru B.Nəcəfov isə Azərbaycan türklərinin deportasiyasının "Daşnaqsütyun" partiyasının xüsusi ssenarisi və onun birbaşa Kremlə göstərişi əsasında həyata keçirildiyini qeyd edir. Erməni tarixçilərinə gəlincə isə onlar Ermənistandan Azərbaycan türklərinin deportasiyasının əsas səbəbini Azərbaycan K(b)P MK-nın I katibi M.C.Bağirovun İ.V.Stalinə ünvanlandığı xahiş müraciətində görürlər. Onlar belə hesab edirlər ki, azərbaycanlıların köçürülməsi iqtisadi səbəblə bağlı olub və onlar Kür-Araz ovalığının inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar köçürülənlər. Bu da növbəti erməni yalanından başqa bir şey deyil və tarixi həqiqətdən çox-çox uzaqdır.

Nəticə. Xalqımıza qarşı tarixi cinayət kimi qiymətləndirilən bu aksiyaya hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" fərman imzalamışdır.

Beynəlxalq ictimaiyyət hələ də 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu və ya digər faciələrin miqyasından xəbərsizdir. Ermənilərin tarix boyu Azərbaycan xalqına qarşı apardığı ərazi iddialarını, çirkin niyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev və müzəffər ordumuzun apardığı müdrik mübarizənin nəticəsində bütün dünyaya çatdırıldı. Azərbaycan xalqı öz torpalarına qovuşdu. 44 günlük müharibənin ilk günlərindən Azərbaycan Ordusu vətənpərvərlik dastanı yazdı, bütün dünyaya əsl qəhrəmanlığın, vətən uğrunda necə mübarizə aparmağın nümunəsini göstərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafayev N. Tarixin qara səhifələri. Bakı 1998. 129 s.
2. Azərbaycan tarixi 7 cildə, 7-ci cild. Bakı 2008, 693 s.
3. QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı) Erməni iddialarının "Sovet dövrü". Bakı 2009. 52 s.
4. Nəcəfov B. Deportasiya III hissə Bakı "Çaşoğlu" 2006, 320 s.
5. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi очерk). Bakı 1992. 112 s.
6. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı 1995. 40 s.
7. Zeynalov İ. Totalitar Sovet cəmiyyəti: tarixin ibrət dərsləri. Bakı 2018. 719 s.